

Omkring det grønne bord

Dansk-tysk idiomatik og sproglig forandring

Farø, Ken Joensen

Published in:
Studier i nordisk

Publication date:
2004

Document version
Også kaldet Forlagets PDF

Citation for published version (APA):
Farø, K. J. (2004). Omkring det grønne bord: Dansk-tysk idiomatik og sproglig forandring. *Studier i nordisk*, 51-75.

Studier i Nordisk 2002-2003

Selskab for Nordisk Filologi
Foredrag og årsberetning

København 2004

Studier i Nordisk 2002-2003

© 2004 by Selskab for Nordisk Filologi, Copenhagen
Trykt hos J.H. Schultz Grafisk A/S, Albertslund
Printed in Denmark 2004
ISBN 87-89641-10-8
ISSN 1601-4715

Kopiering fra denne bog kan kun finde sted på institutioner der har indgået aftale med Copy-Dan, og kun inden for de i aftalen nævnte rammer.

Redigeret af Dorthe Duncker.

Bogen er trykt fotografisk efter reproduktionsklare sider tilrettelagt og fremstillet af redaktøren ved hjælp af WordPerfect 9 og laserprinter. Ud over de maskinlæsbare forhåndsmønstre fra mødeindkaldelserne har grundlaget været forfatterens elektronisk leverede manuskripter.

Det lille billede på bogens forside er hentet fra titelkopperet i Peder Syv: *Nogle betenklinger om det Cimbriske Sprog* (København, 1663), hvor det skal illustrere bogens 4. kapitel: Om det Cimbriske sprogs uddykkelse i almindelighed.

Udgivet med støtte fra Statens Humanistiske Forskningsråd.

Selskab for Nordisk Filologi blev stiftet 18.12.1912 og har som formål at fremme studiet af nordisk sprog og litteratur gennem afholdelse af møder og diskussioner.

Selskabet er åbent for alle der interesserer sig for dets formål. Som medlem modtager man mødeindkaldelser og selskabets årsberetning. Årsberetningen, *Studier i Nordisk*, udsendes hvert andet år.

Indmeldelse kan ske ved møderne eller ved henvendelse til Michael Lerche Nielsen, Nordisk Forskningsinstitut, Afdeling for Navneforskning, Københavns Universitet, Njalsgade 136, 2300 København S (telefon 35 32 85 66, e-post lerche@hum.ku.dk).

Kontingenter er 150 kr. Indbetaling på girokonto 5 42 64 48, Selskab for Nordisk Filologi,

Indhold

MARGRETHE HEIDEMANN ANDERSEN	5
Engelsk i dansk. Et spørgsmål om holdninger	
JØRG ASMUSSEN	17
Korpus 2000 – til hvilken nytte? Muligheder og grænser for empiriske sprogundersøgelser	
LARS BRINK	31
Lydudviklingen i dansk 1350-1500	
KEN FARØ	51
Omkring det grønne bord: Dansk-tysk idiomatik og sprogforandring	
JAKOB POVL HOLCK	77
Om de middelalderlige lægebøger. Vinkler og viden	
TINA THODE HOUGAARD	99
Chat via internettet – interaktionelt og sprogligt belyst	
EVA SKAFTE JENSEN	119
Det kohæsive kasussystem i gammeldansk	
AAGE JØRGENSEN	147
Noble tabere?	
STEN RASMUSSEN	163
“Den flygtige blænker”. Nogle randbemærkninger til Herman Bangs kritik	
HILKKA SØNDERGAARD	173
Om den danske oversættelse af Kalevala	
PER VIKSTRAND	181
Odens vi och Tors berg – om förkristna sakrala ortnamn i Skandinavien	
Møder mv. i 2002-2003	193
Love for Selskab for Nordisk Filologi	207
Medlemmer og bestyrelse	209
Publikationer	213

Jørgensen, Bent (1994): *Stednavneordbog*. 2. udg. København. (BJør)

Jørgensen, Merete og Nielsen, M. A.: *Gammeldansk Ordbog* (under udarbejdelse) (GDO).

Kalkar, Otto (1881-1918): *Ordbog til det ældre danske sprog (1300-1700)*. København.

Kristensen, Marius og Bennike, Valdemar (1898-1912): *Kort over de danske folkemål*. København. (Kortetc.)

Kristensen, Marius og Knudsen, Gunnar (1936-1964): *Danmarks gamle Personnavne*. København. (DgP)

Kristoffer af Bayern (1448): *Testamente*. (KBT)

Kroman, Erik (1955) (udg.): *Danmarks gamle Købstadlovgivning III*. København. (DgKK)

Københavns bagersvendes skrå (1403). (KBS)

Magnus, Johannis (1554): *Historia de omnibus Gothorum Sveonumque regibus etc.* Udg. af Olaus Magnus. Rom.

Mogensen, Hans (1574) (overs.): *Phillippe de Communes memoires*. (Oversætteren er fra Kbh.).

Nielsen, Gunhild (1959): *Musikalsk accent i Rømmålet*. København.

ODS (1918-1956): *Ordbog over det danske sprog 1-28*. København.

Peder Jensen Roskilde (1627): *Prosodia Danicæ Linguae*. I Arnholtz et al. (1953): "Danske metrikere I", København.

Ringgaard, Kristian (1960): *Vestjysk stød*. Århus.

Roikjer og Rasmussen (1932): *Tillæg til Brøndum-Nielsen Dialekter og Dialektforskning. V. Skaansk*. København.

Seip, Didrik Arup (1931): *Norsk språkhistorie til omkring 1370*. Oslo.

Skautrup, Peter (1944-1970): *Det danske sprogs historie I-IV + reg.* København.

Storm, Johan (1874): *Om Tonefaldet (Tonelaget) i de skandinaviske Sprog*. Kristiania.

Syv, Peder (1685): *Den Danske Sprog-Kunst*. København.

Thomsen, Vilhelm (1892): *Om oprindelsen til nogle ejendommeligheder i den danske retskrivning*. I "Beretning om forhandlingerne paa det fjerde nordiske filologmøde i København. 18th-21st of July 1892".

Thomsen og Wimmer (1908): *Bornholmsk sproglære*. København.

Torp, Arne (1988): *Heimedske folkemål*. I "Nordiske studier, skrifter fra Norsk målførearkiv XL". Oslo.

Verner, Karl (1903): *Afhandlingar og breve*. Leipzig.

Weise, Lis (1969): *Efterstillet adjektiv i danske stednavne*. København.

Wessén, Elias (1958): *Svensk språkhistoria I. Ljudlära och ordböjningslära*. 5. print. Stockholm.

Omkring det grønne bord: Dansk-tysk idiomatik og sprogforandring

KEN FARØ

Indledning

Før 17 år siden holdt Stig Toftgaard Andersen et foredrag om dansk idiomatik i dette selskab. Det drejede sig først og fremmest om en indføring i et relativt nyt forskningsområde, hvor der blev lagt vægt på det begrebshistoriske. Den tyske fraseologiske forskning repræsenteret af bl.a. Harald Burger (fx 1973) og Wolfgang Fleischer (fx 1982) skinnede klart igennem i foredraget. Toftgaard Andersen efterlyste dengang en dansk idiomordbog: I mellemtiden er der udkommet to vigtige af slagsen, den ene af ham selv, og den anden af Allan Røder; ja faktisk kom de samme år: i 1998 (anmeldt af Andersson 1999 og Karker 1999). Selv om de begge hører til de seriøse inden for genren, betyder det dog ikke, at det sidste ord er sagt på det fraseografiske område. Men i leksikografien skal man også anerkende fremskridt, når de sker, og begge er store fraseografiske fremskridt (jf. også Vrang et al. 2003 og Farø 2004).

Nu efterlyste Toftgaard Andersen også forskning på området. Ser situationen på det fraseografiske område altså noget bedre ud end for halvandet årti siden, så er der stadig ikke sket det store inden for udforskningen af fraseologi i Danmark siden dengang. Forhåbentlig kan Dansk Selskab for Fraseologi, som er ved at rejse sig med omkring 60 medlemmer fra ind- og udland, være med til at afhjælpe den situation.

Ikke mindst inden for fraseologien, som idiomatikken er et delfelt af, bliver det tit betonet, at *det fremmede blik* på ens eget er med til at skærpe opmærksomheden over for det, som er konventionelt, men som af sprogbrugerne selv ofte anses for naturligt. Af samme grund er det næppe noget tilfælde, at flere af de toneangivende fraseologer var og er fremmedsprogsfilologer¹ – nogle af de første systematiske undersøgelser af fraseologi var netop sovjetiske undersøgelser af tysk tilbage i 1950'erne. Det fremmede blik er ikke nogen dårlig analytisk tilgang til sprog, eftersom det hjælper til at skabe den nødvendige distance i den

¹ Jf. fx romanisten Thun, slavisten Eckert og de russiske germanister Dobrovol'skij og Cernyševa.

sproglige analyse.

Det, mit foredrag skal handle om i dag, er altså dette fremmede blik på dansk idiomatik, ganske vist primært i forhold til ét sprog, nemlig tysk. Men det er heller ikke noget dårligt sprog at sammenligne dansk med, fordi en væsentlig del af vores idiominventar kommer sydfra, ligesom så meget andet af det leksikalske gods. Men selv om dansk historisk set har et stort sprogligt fællesskab med tysk, så er spørgsmålet, hvordan situationen ser ud på det idiomatiske område i 2003? Når man som dansk germanist arbejder med moderne idiomatik, så er to ting nemlig slående: på den ene side den vitterlig meget store andel af formel parallelitet mellem dansk og tysk idiomatik (jf. Farø 2000b) – det, som i leksikologien kaldes *konvergens*. På den anden side bliver det mere og mere tydeligt, at dansk-tyske idiompar i mange tilfælde ikke er ækvivalenter, selv om tosprogsordbøgerne postulerer det. Et eksempel er *bide i græsset* og *ins Gras beißen*, hvor *bide i græsset* som bekendt betyder at 'lide nederlag', evt. også at 'falde på grønsværen', mens det tyske idiom betyder at 'dø' (jf. også svensk). I vores største dansk-tyske ordbog (Bergstrøm-Nielsen et al. 1996) står de to idiommer ikke desto mindre opført som ækvivalenter.

Det er især adgangen til omfattende empiriske kilder som korpora og internettet, som har gjort tekstanalyser mulige, der klart viser, at den påståede ækvivalens i mange tilfælde ikke holder. Spørgsmålet er, hvad der er sket, hvis man i første omgang går ud fra, at idiomparret, som jo altså er pseudoækvivalenter, oprindeligt har været ækvivalenter? Man kunne jo prøve at kaste et blik på de forhold, som ligger forud for det billede, vi har nu. Og ikke mindst på de processer, der fører til forandring mellem idiommer kontrastivt: Det beskedne mål, jeg har sat mig med dette foredrag, er at trække nogle eksempler frem på, hvordan mulige betydningsudviklinger kan være med til at forklare det billede, man støder på, når man studerer idiomækvivalensproblemer mellem dansk og tysk i dag: Man kan spørge, om de pågældende idiompar overhovedet er genetisk forbundne, og hvis de er, hvornår er der så indtrådt et semantisk skred eller spring, og kan det beskrives som en simpel eller snarere som en kompleks proces? Er der i øvrigt noget ved idiommer, som gør dem særligt modtagelige for sproglig forandring? Et vigtigt spørgsmål er desuden, hvor meget vi overhovedet kan finde ud af vha. de kilder, der er til rådighed i dag – hvor er der muligheder, og hvor må vi erkende vores begrænsning?

Idiomatik

Men inden vi kan gå over til at se på disse spørgsmål, er det nok nødvendigt at kaste et blik på, hvad idiomatik er for en lingvistisk størrelse: Idiomatik er som nævnt en del af fraseologien, og fraseologien, som behandler flerordsforbindelser i bredeste forstand, er på sin side indlejret i leksikologien, som beskæftiger sig med sprogets ordforråd generelt. Betegnelsen *ordforråd* er i virkeligheden lidt misvisende, eftersom leksemer jo ikke behøver at være enkeltord som *hoved*, *bil* og *blomst* eller komposita som *alkoholmisbrug*, *krigsliderlig* og *tomhjernet*. Leksemer kan også være fraser, dvs. leksikaliserede flerordsforbindelser som *godt og vel*, *sovs og kartofler* og *ngt går op for ngn*. Fraser er en ordgruppe, der som helhed har en mere eller mindre fast funktion i sproget. *Idiommer* er på sin side en særlig type flerordsforbindelser, som i fraseologien er blevet afgrænset og defineret på utallige måder – ligesom begrebet fraseologi selv er blevet det. En af de mest udbredte definitioner i forskningen går ud på, at idiommer er en forbindelse af to eller flere ord, som ikke har en betydning, der kan forklares ud fra semantiske og syntaktiske regler, og som i sprogsamfundet har karakter af et leksem (jf. Burger et al. 1982). Jeg plejer at kalde det for "den idiomatiske normaldefinition". Men det er en bred og samtidig negativ definition, som jeg mener passer på begrebet *frase* i snæver forstand, dvs. alt det ikke-kompositionelle, mens man efter min opfattelse må definere idiommer snævrere og samtidig positivt, både fordi der er et behov for sådan en kategori i sprogvidenskaben, men også fordi det i højere grad ville svare til mange menneskers intuitive forestillinger om, hvad et idiom er for noget: Idiommer er en slags prototypiske fraser.

Et idiom i denne optik kan beskrives som et **leksikaliseret, polyleksikalsk, referenssvagt syntagma med semantisk transformation, modalitet og ikonografi**:

fx: *skyde sig selv i foden* ('ved en handling komme til at skade i stedet for at gavne sig selv') er:

- **leksikaliseret** (anvendes med konventionaliseret tegnfunktion i dansk)
- **polyleksikalsk** (består af 6 ikke-eliderbare leksikalske komponenter)
- **referenssvagt** (modsat fx fraseotermer og fraseonymer) — forklarer
- et **syntagma** (en struktureret kæde af tegn)
- **semantisk transformeret**, idet ingen af komponenterne har bevaret deres "frie" betydning: muliggør *dual dekodering*, dvs. både en litteral ("bogstavelig") og en idiomatisk ("konventionel") læsning
- **modalt** (den talendes indstilling er ikke neutral)

- **ikonografisk**, dvs. det kan hos de fleste recipienter evokere et "mentalt billede"

Dermed **udelukkes** fraser som fx:

- ordsprog, sentenser, slogans og bevingede ord (*Fyn er fin*) NG
- funktionsverbalsyntagmer (*sætte ngt i gang*)
- partikelverber (*bukke under*)
- fraseotermer (*kold fusion*)
- frasconymer (*Det Døde Hav*)
- flerordsforbindelser med unikalt² leksem (*ngt er hip som hap*)
- systemfremmede flerordsforbindelser (*do ut des*)
- kollokationer (*dække bord*)
- synsemantiske flerordsforbindelser (*af og til*)

Definitionen kan umiddelbart virke lidt voldsom, men er i grunden ganske praktisk, hvis man kigger nærmere efter. Præcision er måske nok lidt besværligt, men det er samtidig nyttigt, i hvert fald hvis man vil bedrive videnskab og sikre sig, at vi taler om samme genstand. Og det sidste er i høj grad et problem for den fraseologiske forskning. En anden fordel ved et så snævert idiombegreb er, at det tager fat i en kategori af flerordsforbindelser, som erfaringsmæssigt skaber store problemer for både fremmedsprogsindlæring, oversættelse og tosprogsordbøger. Altså den type fraser, som har to afkodningsmuligheder som i *varme ngns ører* og *male sig op i et hjørne* – hvad langt fra alle fraser har.

Det er tilsyneladende også denne type, Røder (1998) ønsker at behandle: På bagklappen af ordbogen³ står der nemlig, at "talemåder betyder noget andet, end man umiddelbart skulle tro". Man kan så spørge, hvad man umiddelbart skulle tro, fraser som *gå fra snøvsen*, *kende sine pappenhejmere* og *to sig i lammets blod* betyder, som Røder har med i sin ordbog: De indeholder jo såkaldte unikale komponenter, som ikke længere forekommer uden for frasemet, så det er problematisk at tænke sig, at man skulle forestille sig noget *andet* ved dem: De er ikke semantisk transformeret. Så dem ville jeg ikke regne med til det snævre idiombegreb. De er fraser, flerordsforbindelser, men ikke idiom i snæver forstand.

² Dvs. leksemer, som ikke forekommer uden for udtrykket selv.

³ Som altså er et fraseleksikon.

Eksempler på ækvivalensproblemer

Man kan analysere idiomatik ud fra både indhold og form. En beskrivelse, der tager højde for begge aspekter, kan fx konstatere, at *skyde fra hoften* vs. *aus der Hüfte schießen* er både funktionelle semantiske ækvivalenter, og at de samtidig er parallelle i deres ydre leksikalske form:

Du må meget gerne "**skyde fra hoften**" og skrive hvad der falder dig ind, selvom du ikke kender mig så godt – al kritik modtages med kyshånd (Google)

Aber bevor man leichtfertig etwas Neues propagiert und quasi **aus der Hüfte schießt**, sollte man die jetzigen Hilfen kritisch unter die Lupe nehmen (Google)

Faktisk ser det ud til, at så meget som 1/5 af de danske og tyske idiomforhold sig parallelt på både form- og indholdssiden. Ja, omkring halvdelen er parallelle, hvis man tillader mindre afvigelser i den leksikalske struktur (Farø 2000b). Og det er et tal, der harmonerer meget dårligt med ideer om idiomatik som noget 100 % sprogspecifikt eller endnu værre: som en slags "sprogets sjæl", forestillinger man finder hos lingvister helt op i nutiden (jf. Ingo 1999). Men vi må holde fast i, at der mellem nabosprogene dansk og tysk faktisk er rigtig mange overensstemmelser også i den idiomatiske del af ordforrådet (jf. bind 2 af Farø (2000b), som behandler 500 dansk-tyske idiompar i autentisk tekst).

Man kan tænke sig en række forskellige forklaringer⁴ på, hvorfor man i dansk og tysk har egentlige idiompar som *skyde fra hoften* – *aus der Hüfte schießen*-eksemplet, dvs. idiompar med samme funktion og parallel form:

1) Man kan forestille sig, at de simpelthen stammer fra et germansk eller måske endda et indoeuropæisk fællesinventar af idiompar. Og der er faktisk eksempler på, at et vist stammateriale af idiompar er dateret så langt tilbage som til stenalderen. Fx er *over stok og sten*, *über Stock und Stein* og mange andre sprogs realiseringer af samme idiom blevet undersøgt af indoeuropæisten Janda (1997), og han slår fast, at idiomet er overraskende udbredt i klodens sprog og tilsyneladende adskillige tusind år gammelt. Det ser ud til at være et i det mindste indoeuropæisk universalie.

2) Der kan også være tale om senere indlån fra en fælles kilde, fx fra udbredt litteratur. En af de vigtigste kilder til idiomfællesskab mellem dansk og tysk er oversættelser af Bibelen og af anden fælleseuropæisk eller global klassisk litteratur. Når man på dansk og tysk har idiomparret *ngns dage er talte* og *jds*

⁴ Jf. Eckert/Günther (1992:139ff.).

Tage sind gezählt, så skyldes det en fælles kilde, nemlig Daniels Bog i det Gamle Testamente. Det samme gælder *ngt er en torn i øjet på ngn og etw ist jndm ein Dorn im Auge*, som stammer fra 4. Mosebog.

3) Der er selvfølgelig også den mulighed, at idiomparret skyldes gensidig påvirkning mellem dansk og tysk, fx i form af direkte lån eller oversættelseslån. Det gælder fx *hånden på hjertet*, som er et oversættelseslån fra tysk (*die Hand aufs Herz*), der igen skyldes en historisk retspraksis. Men generelt må vi nok se i øjnene, at de tyske *fraseologiske* lån fra dansk er meget få, hvis de overhovedet eksisterer.

4) Idiomparallelisme kan også skyldes, at Danmark og Tyskland på mange punkter har haft og stadig har et stort kulturelt sammenfald. I begge lande er der bestemte traditioner, som vel uafhængigt af hinanden har motiveret dannelsen af mere eller mindre parallelle idiomer. Fx er det påfaldende, at man i begge sprog har et fuglenedskydnings-idiom, idet man på dansk som bekendt kan *skyde papegøjen*, mens man på tysk taler om, at *etwas schießt den Vogel ab*.⁵ Begge idiomer stammer fra en forlystelse, hvor det gjaldt om at skyde en træfugl ned fra en pind.

5) Endelig skal man ikke afvise den mulighed, at idiomkonvergens kan opstå tilfældigt, selv om kategorien kan være svær at skille fra den kulturelt motiverede.

Falske venner

Ved siden af de ækvivalerende idiompar findes der imidlertid også en anden type kontrastiv relation mellem idiomer, nemlig de såkaldte *falske venner*. Falske venner defineres som sproglige entiteter, der har samme form på to sprog, men forskelligt indhold eller funktion (se Farø, under udg.). Jf. flg. eksempel:

I Miljøsk nr. 14 havde vi desværre **hovedet under armen**, da vi lavede layout på manchetten til Lisbet Rüdigers ellers glimrende artikel om "indflydelse på lokale beslutninger" side 31. Henvisningen til tidligere udgivet Miljøsk skulle have været Miljøsk nr. 13 under overskriften "En guide til større indflydelse" (Google)

Alle Spieler sind wohl auf. Auch Björns Pferdekuß macht ihm immer weniger zu schaffen. Allein Käpt'n Kunz plagt sich mit der ihm Spiel erlittenen Kapselverletzung am Unterarm. Aber die ist für ihn kein „Beinbruch“. Zur Not tritt er auch **mit dem Kopf unter dem Arm** an, wenn es um den Titel geht (Google)

⁵ De er ganske vist ikke funktionelle ækvivalenter, som man ellers ofte foregøgles i tosprogsleksikografien.

Für die Mobbing-Opfer stellt die Situation eine tief gehende Krisenerfahrung dar, über die sie nicht sprechen wollen. „Frauen nehmen die Hilfestellung durch professionelle Berater eher an“, berichtet Margit Ricarda Rolf, „Männer kommen meist erst, wenn sie **den Kopf unter dem Arm tragen**“ (Google)

Hvis man *har hovedet under armen* på dansk, så tænker man sig ikke om. Det tyske tilsyneladende ækvivalente idiom *kan* ikke være en ækvivalent, som det fremgår af eksemplerne. I tyske ordbøger bliver idiomet da også parafraseret med 'være meget syg, døden nær'. Men *hvorfor* betyder de to idiomer ikke det samme?

Skulle man følge Saussure fundamentalistisk, så er det et irrelevant spørgsmål at stille: *hvorfor* "bord" hedder "bord" er ligegyldigt: forholdet mellem form og funktion er jo arbitrært. Men dels er tegnbegrebet mere komplekst, end vi er vant til, når vi taler idiomer (jf. Burger 1998:122), dels kan man udmærket have en interesse i at forklare, hvordan et kontrastivt forhold er kommet til at se ud, som det gør.

Inden jeg kommer ind på det problem, diskuterer jeg begrebet sproglig forandring i forbindelse med idiomatik. Bagefter analyserer jeg nogle konkrete eksempler på diakrone forandringer i dansk-tyske idiompar.

Sproglig forandring og idiomatik

Det er et træk ved den diakrone sprogforskning efter strukturalismen, at den i højere grad end tidligere retter blikket mod sprogforandring i nyere tid (jf. Linke et al. 1996:367). Det er også den periode, som er i fokus i dette bidrag, ikke mindst af kildemæssige grunde. Mange teorier om sprogforandring har det til fælles, at de forsøger at levere en generel beskrivelse af sproglig forandring. Det gælder, uanset om årsagerne til sprogforandring skyldes nogle teleologiske love i selve sproget, kontakt med andre sprog, et sprogligt økonomiprincip, ændringer i sprogbrugernes kompetens, sociologiske "invisible hand"-fænomener (Keller 1994), eller om man til en vis grad opfatter ændringerne som tilfældige, som fx i den tidlige strukturalisme.

Men ved siden af sådanne generelle forklaringsforsøg kan man også se på enkelte lingvistiske kategoriers særlige vilkår diakront. Det giver ikke mindst mening ved en kategori som idiomer, der tilsyneladende i særlig høj grad er udsat for sproglig forandring (jf. fx Burger 1998:122f.). I den forbindelse er det min tese, at det er nogle bestemte træk ved idiomer, som gør, at de er særligt modtagelige over for diakrone forandringer, nemlig deres *inkonografi*, *referenssvaghed* og *polyleksikalitet* (jf. definitionen ovenfor). Min påstand er, at netop

de tre fænomener er afgørende for at forstå idiomers særlige tilbøjelighed til at forandre både indhold og form. Et fjerde træk, nemlig deres *modalitet* er med til at true dem som tegn i det hele taget.

Ikonografi

Idiomets ikonografi kan beskrives som det faktum, at de fleste normalt perciperende mennesker mentalt kan danne et billede, når de hører eller læser idiomet *ngt løber ud i sandet*, samtidig med at de forstår idiomets konventionelle betydning. Et faktum, fordi der er lavet psykologiske eksperimenter, som tydeligt viser, at denne billeddannelse hos modtageren er en helt reel og beskrivelig størrelse (jf. Burger 1998). Også selv om det ikke altid er helt det samme mentale billede, der bliver genereret hos modtageren.

Ikonografien – eller *overfladesemantikken*, som man også kan kalde den, fordi det er den del af idiomets semantik, som virker direkte på modtageren – står i et arbitrært forhold til idiomets *dybdesemantik*, som er den konventionaliserede semantik, den betydning, man kun kan udlede indirekte af idiomet i sprogbrugen. Med "arbitrært" mener jeg ikke 'tilfældigt',⁶ for forholdet mellem de to semantiske lag kan som regel altid motiveres syn- eller diakront, jf. nedenfor. Men at det er arbitrært og ikke *naturligt*, ses jo netop af, at *have hovedet under armen* og *den Kopf unter dem Arm tragen* nok har samme overfladesemantik, mens dybdesemantikken skyldes forskellige konventioner i de to sprog-samfund, som principielt kan beskrives diakront, hvis ellers de to idiomers har samme ophav – i øvrigt også Saussures (1916) vigtigste argument for tegnets arbitraritet.

Idiomets ikonografi udgør både et potentiale, som kan udnyttes mere eller mindre bevidst af sprogbrugerne i kommunikationen, fx i form af sprogspil eller til en farverig sprogbrug. Men samtidig er der noget, der tyder på, at samme overfladesemantik er et træk, der er stærkt medvirkende til, at idiomers semantisk så at sige befinder sig i en konstant kritisk tilstand: Ikonografien provokerer nemlig recipienten. Når man som *native speaker* eller andetsprogsbruger hører et idiom første gang, så fører det tit til forvirring. Man leder efter en forbindelse mellem de to semantiske lag i idiomet. Hvis den eksisterende forbindelse ikke er umiddelbart indlysende for den nye idiombruger, så er det ikke usandsynligt, at vedkommende skaber en forbindelse, som i nogle tilfælde ikke var der i forvejen – nogenlunde ligesom det foregår i forbindelse med folkeetymologi, eller når børn forsøger at motivere idiomers, hvis funktion de ikke kender. Vi

kan ganske enkelt ikke acceptere mangel på mening: Er den der ikke, så slutter vi os til den.

Netop sådan opstod formentlig den yngre generations brug af frasemet *gør en bjørnetjeneste*⁷: Bjørnetjenesten blev reanalyseret af en ny generation af sprogbrugere – fuldstændig løsrevet fra fabelkonteksten, som gav den gamle brug af udtrykket mening. Men synkront og kontekstløst er den nye betydning faktisk ganske nærliggende: For hvilke egenskaber kan man tilskrive en bjørn prototypisk – i hvert fald i vores del af verden, hvor bjørne ikke er noget, man normalt behøver at være bange for? Jo, det er det store, bamsede og bløde. Altså noget positivt. En tjeneste, der ses på baggrund af noget stort og positivt, det kan kun være en stor tjeneste. Eksemplet demonstrerer i øvrigt glimrende tesen om, at "generationsskiftet er enhver sprogforandrings sociale rum" (Glück 2000; min oversættelse).

Betydningsforandringer behøver ikke altid at være så grelle, at der bliver tale om en penduleffekt som her. Men jeg vil mene, at ikonografien er et stadigt irritationsmoment for sprogbrugerne, som gør idiomet til en kritisk kategori, der hele tiden truer med at sprænge de eksisterende betydningskategorier, det udfylder i usus.

Referenssvaghed

Hvis vi fæstner os ved bagklappen af Røders (1998) bog en gang til, så står der også, at "talemåder beskriver kort og *præcist* en situation". Det er en interessant formulering, for i forskningen opfattes idiomers faktisk generelt som semantisk vage⁸ – en del af attraktionen ved idiomers er netop, at man med dem i nogle tilfælde kan sige en masse uden at sige spor, som Shu-bi-dua sang i 70'erne. Derfor bliver idiomers særlig gerne brugt i horoskoper – og derfor er de også yndede i politiske analyser: Virkeligheden pakkes ned i nogle præfabrikerede skemaer, og det lyder som regel vældig overbevisende, mens indholdet kan være meget variabelt. Hvordan *definerer* man fx indholdet af *holde skruen lige i vandet*, *være oppe på lakridserne*, *være ude i tovene* og *kæden hopper af for ngn*? Det er snarere en attraktiv *form*, som man kan fylde med et forholdsvist forskelligt indhold: De semantisk-pragmatiske rammer er her temmelig brede.

⁷ Det er ikke noget godt eksempel på et idiom i denne udlægning, eftersom komponenterne jo ikke er semantisk transformerende, jf. definitionen.

⁸ Om end dette synspunkt nok kan diskuteres: Tak til Lars Brink for kritikken og henvisningen til, at det muligvis snarere drejer sig om et beskrivelses- end et semantisk problem. Nogle idiomers, som fx *stille træskoene*, er i hvert fald ikke vage.

⁶ Jf. Keller (1991:124).

I en del tilfælde kan man overveje, om et idiom overhovedet kan siges at have et semantisk indhold, eller om det ikke snarere bare har en mere eller mindre klar pragmatisk funktion. Selv om referenssvagthed ikke er noget, idiommer har patent på, så er den et særligt markant træk for kategorien idiomatik. Det er klart, at referenssvagthed i sig selv må være en faktor, når vi taler betydningsændringer mellem idiommer; jo mere referenssvagt et idiom er, desto nemmere vil det kunne blive reanalyseret af nye generationer af sprogbrugere.

Polyleksikalitet

Jeg har talt om idiomers kritiske tilstand semantisk. Men også deres leksikalske struktur viser sig at være skrøbelig. I gamle dage i fraseologien, dvs. for et par årtier tilbage, fokuserede man på fraser som *fikserede* former. De adskilte sig fra de frie syntagmer, dvs. sætningerne, ved bl.a. ikke at tillade syntaktiske transformationer som fx passivering, relativisering og topikalisering, og de enkelte komponenter kunne heller ikke substitueres med andre, uden at idiomet faldt fra hinanden og blev til noget andet end et idiom. I dag er der en højere bevidsthed om, at idiomers faste form er *relativ* (jf. Burger 1998:22ff.). Ude i sprogvirkeligheden kan man nemlig konstatere, at sprogbrugerne på flere måder skaber variation i det, som tilsyneladende er fast. Man kan skelne mellem i hvert fald tre typer af variation: 1) (egentlig) *variation*, 2) *modifikation* og 3) *kontamination*.

Variation kan man beskrive som en leksikalsk egenskab, der er bygget ind i en del idiommer. På dansk har vi fx idiomet *ngt vokser ikke på træerne*. Men ved siden af *vokser* kan man også bruge *hænger*.

Modifikation er okkasionelle, bevidste ændringer, som kreative sprogbrugere foretager ved idiommer af den ene eller anden grund. Fx læste jeg i Politiken en artikel om *Kvindelige Eventyreres Klub*. Journalisten skrev bl.a.: "Det er ikke enhver forundt at kunne formidle oplevelser, ligegyldig hvor betagende de var i situationen. At have været ude, hvor man aldrig har set en krage, er ikke nok i sig selv". Uden idiomet *ude hvor kragerne vender* som folie i det mentale leksikon giver denne sætning ingen mening. Den mere subtile realisering af idiomet skal sikkert ses som en strategi for at undgå det alt for stereotype, som idiomatik af sprogkritikere ofte kædes sammen med.

Kontamination er derimod ubevidst sammenblanding af flere forskellige idiommer, dvs. fejlanalyse af idiomets form, som det fx er sket i *tage roret i den anden hånd* (jf. også Karker 2000).

Alle tre typer variation er medvirkende til, at idiomets leksikalske integritet er under konstant pres. Både bevidste, kreative ændringer i idiombrugen og

ubevidste fejl kan føre til ændringer på makroplan. I første omgang kan det være i form af en hyppig variant eller konkurrent, på længere sigt sætter varianten sig måske igennem som den eneste brugte og opnår korrekthedsstatus.

Variation, modifikation og kontamination i idiommer er alt sammen et udslag af deres polyleksikalitet: Selv om idiomets leksikalske komponenter er bundne, så kan de jo stadigvæk tydeligt erkendes som selvstændige leksemer, hvad der giver fraser en særlig position i sproget som ganske vist leksikaliserede, men samtidig i relativt stor grad fleksible enheder. Både den bevidste modifikation og den ubevidste kontamination, som altså i sidste ende er et resultat af deres polyleksikalitet, er medvirkende til, at idiommer på leksikalsk plan kan betragtes som en særligt kritisk kategori, og som derfor er et meget oplagt objekt for sprogforandringsundersøgelser.

Kritisk tilstand som tegn

Endelig er idiommer også kritiske på overordnet tegnniveau. Der sker løbende en ret omfattende udskiftning i de fleste sprogs idiominventarer, hvilket givetvis hænger sammen med, at idiommer er stærkt *modale* tegn (jf. definitionen ovenfor). Tænk fx på *skumme fløden*, *ynge som kaniner* – for ikke at tale om *som rotter* –, *skyde gråspurve med kanoner* og *ngt kommer som sendt fra himlen*. Her er den talendes indstilling til referenten bestemt ikke neutral.

Idiommer er altså også på tegnniveau en kritisk kategori. Og det er, sammen med ændringer på indholds- og leksikalsk plan, med til at påvirke forholdet mellem det dansk-tyske idiominventar. Hvis man studerer ODS, der jo efterhånden i høj grad er en historisk ordbog, så vil man opdage, at den indeholder mange danske idiommer, som er markeret med et kors eller andre tegn, der viser, at idiommerne ikke længere bruges i dansk:

† **fra hoved til fod**: *Sort var han klædt fra Hoved indtil fod* (ODS, 1901/2)

† **støde ngn. for hovedet**: *Homerus (begynder) med at fortælle, hvorledes Achilles blev stødt for hovedet* (ODS, 1769)

† **lade hovedet hænge**: *Jeg slipper et Kuld af Dreng | som aldrig fik af Stokken | og aldrig lod Hovedet hænge* (ODS, 1872)

† **føre ngn om ved næsen**: *De så kaldne Demagogi eller Oratores kunde føre Indbyggerne (i Athen) om ved Næsen* (ODS, ?)

Det er måske i sig selv mindre påfaldende. Men set fra en dansk germanists synspunkt er det interessant, at en del af de nu forsvundne idiommer har en moderne tysk pendant, som nu fremstår uden den oplagte danske idiomatiske

ækvivalent, de må have haft tidligere:

von Kopf bis Fuß ('dækkende næsten hele kroppen')

jn vor den Kopf stoßen ('såre, fornærme o.l. ngn')

den Kopf hängen lassen ('være nedtrykt')

jn an der Nase herumführen ('(gentagne gange) narre ngn')

Denne proces, som man kan kalde for "idiomdød" (jf. korset), kan selvfølgelig også finde sted i tysk, sådan at en dansk ækvivalent kommer til at fremstå isoleret kontrastivt. I begge tilfælde er det en vigtig faktor for den diakrone dynamik mellem de to sprogs idiominventarer.

Der er altså noget, der tyder på, at idiommer er en særligt kritisk leksikalsk kategori, både set som tegn i deres helhed, men også på underliggende formelt-leksikalsk og semantisk niveau. Idiommer er i meget høj grad modtagelige for sproglig forandring.⁹

Man møder indimellem det synspunkt, at ordforrådet er den del af sproget, som ændrer sig hurtigst over tid (jf. fx Aitchison 2001:16). Men hvis man meget groft skal opstille et hierarki over ændringer i sproget i forhold til bestemte leksikalske kategorier, så er idiommerne formentlig den kategori, hvor der sker flest forandringer over tid, efterfulgt af enkeltord og til sidst funktionsord, som fx præpositioner og modal- og hjælpeverber.¹⁰ Grammatikken i snæver forstand er vel det område af sproget, der er mest stabilt over tid, og kandiderer måske derfor snarere til prædikatet "sprogets sjæl" end idiommerne.

⁹ Selv om jeg har kaldt idiommer for kritiske tegn, så er der selvfølgelig på den anden side masser af eksempler på, at idiommer accepteres og bruges af hver ny generation af sprogbrugere og dermed overlever gennem århundreder: jf. *over stok og sten* og bibelidiomerne, men også idiommer som *kaste handsken*, *spænden buen for højt/hårdt* og *hoppe på limpinden* vidner om høj alder.

¹⁰ Jf. også Schwarze/Wunderlich (1985:20): „Insofern spiegelt sich in der Sprachgeschichte, welche Wörter generellen Strukturprinzipien folgen und einpaßbar sind (und daher leichter bewahrt werden) und welche anderen Wörter in dieser Hinsicht markiert sind (und daher leichter untergehen oder modifiziert werden)".

Eksempler og analyser

De forklaringer, jeg har givet, handlede primært om idiomforandring inden for ét og samme sprog. Lad os nu prøve at se på nogle eksempler på moderne ækvivalensproblemer mellem dansk og tysk idiomatik. Hvordan kan man beskrive problemer som *have hovedet under armen* – *den Kopf unter dem Arm tragen* diakront?

Man støder straks ind i et alvorligt metodisk problem, som de fleste diakrone undersøgelser er underlagt, nemlig kildeproblemet. I modsætning til forskning i samtidig idiomatik, hvor problemet er, at vi så at sige nærmest er ved at drukne i kilder, så er det omvendt, når problemstillingen er diakron. Det gør det ikke mindre problematisk, at idiommer generelt ikke hører til den mest højfrekvente del af ordforrådet. Man må i mange tilfælde nøjes med at glæde sig, hvis de historiske ordbøger overhovedet behandler det idiom, man vil undersøge. Og så i øvrigt foreløbig gå ud fra, at man kan stole på de oplysninger, man får, hvis der vitterlig ikke er andre kilder til spørgsmålet. Vi står altså på noget usikker grund, når det drejer sig om diakrone spørgsmål i idiomatikken.

Mht. *have hovedet under armen* – *den Kopf unter dem Arm tragen*, så er der meget lidt udbytte i diverse historiske ordbøger. Det danske idiom er ikke behandlet i ODS. Hvad det tyske idiom angår, så er det beskrevet i den uvurderlige Röhrig (1991). Men her er der ikke på nogen måde tale om, at idiomets moderne betydning motiveres. Det, som bliver beskrevet, er udelukkende den mytologiske tradition, der muligvis ligger til grund for både det danske og det tyske idiom, nemlig at martyrer sagdes at løbe lidt rundt med deres hoved i hånden efter halshugningen som tegn på deres uskyld – men det hjælper os jo ikke med hensyn til, hvordan vi er kommet til den kontrastive relation mellem dansk og tysk, vi ser i dag. Det er – set fra et lingvistisk synspunkt – en typisk svaghed ved kulturhistorisk orienterede ordbøger, at de i mindre grad beskriver den rent sproglige udvikling end realia.

Man kan kun spekulere over, hvorfor det tyske idiom i dag bruges om svær sygdom, mens det danske bruges om manglende omtanke: Den tyske konvention kan motiveres med dødstemaet, som er fælles for den halshuggede martyr og den svært syge. Mens den danske brug af idiommet ser ud til at være enten en afsvækket udvikling af den oprindelige betydning,¹¹ eller også er den danske betydning opstået som en *reanalyse* af idiommet, ligesom det er sket med *gøre ngn en bjørnetjeneste*. Uden at det kan siges med sikkerhed, så kunne det se ud som om, dansk har været innovativt i forhold til tysk.

Sådanne ensidige betydningsforandringer i et idiompar får selvfølgelig

¹¹ Jf. den nuværende betydning af *bide i græsset*, der også i dansk tidligere betød 'dø'.

konsekvenser for moderne sprogbrugere, der skal navigere mellem de to sprog. Faktisk har det skabt problemer for oversætteren af *Frøken Smillas fornemmelse for sne* (Høeg 1992/1996) til tysk, som utilsigtet har ændret Smillas fars biografi, idet hun oversætter:

Min far har bevæget sig gennem det meste af sit liv **med hovedet under armen** med:

Den größten Teil seines Lebens hat mein Vater **den Kopf unter dem Arm getragen**

På den måde får oversætteren en far, der generelt ikke har tænkt sig om, til at blive en far, der har været meget syg, ja nærmest døden nær hele livet – hvad der i øvrigt ikke virker særligt indlysende i konteksten.

ngt løber af stabelen – etw läuft vom Stapel

I nogle tilfælde er det ret simpelt at rekonstruere det diakrone forhold mellem et idiompar. Det gælder fx *ngt løber af stabelen* vs. *etw läuft vom Stapel*, hvor kun det danske frasem er et egentligt idiom – her har den oprindelige maritime kollokation udviklet en betydning 'et arrangement finder sted', som ikke er skibsrelateret, hvad det tyske stadig er. Også her kan man sige, at dansk har været innovativt i forhold til tysk. Til gengæld har tysk *etw vom Stapel lassen*, som i hvert fald ikke længere er i brug i dansk. Dermed mener jeg, at det danske ord *stabel* tidligere tilsyneladende har været fraseologisk meget mere produktiv. I ODS finder man fx både idiomerne stille *ngt på stabelen* og have *ngt på stabelen*, som ikke længere er en del af det moderne danske inventar.

Denne beskrivelse bygger udelukkende på ordbøgernes oplysninger: *DW*, fx, nævner netop kun skibsbetydningen, ingen idiomatiske eksempler som i de danske ordbøger. Men undersøger man hundrede belæg af "vom Stapel lassen" på Google, så finder man faktisk enkelte "idiomatisk" brugte betydninger, selv om de næsten drukner i de maritime. Jeg stødte på flg. to eksempler:

a) Eagle: Der Atari-Clone **läuft vom Stapel**

b) Mit einem frischen Layout und brandneuer Technik **läuft** der accommundo Relaunch **vom Stapel**. Neben einer Verbesserung der Benutzerfreundlichkeit wurden neue Suchmöglichkeiten (...) integriert (*begge: Google*)

I begge tilfælde handler det om it, hhv. om et hardware- og et softwareprodukt, der bliver lanceret. Selv om det ser ud til at være sjældent – vi kan foreløbig kalde det ad hoc – så kunne det jo være kimen til en ny idiomatisk betydning på tysk. Det, som i givet fald ville være interessant i forhold til dansk, er, at meta-

foren, som det også er i det her tilfælde,¹² ser ud til at have et lidt andet fokus end på dansk, som jo ikke drejer sig om lancering af et produkt, men om gennemførelse af et arrangement. Det ville sandsynligvis skabe endnu større kontrastive problemer end nu, hvor vom Stapel laufen i tysk faktisk taget kun bruges i sin oprindelige betydning: Det er en relativt simpel kontrastiv relation og nemmere at gennemskue end en så subtil forskel som den, der blev fundet på internettet.

Det, som sådanne mikrostudier af betydning i usus kan, er at demonstrere potentielle fremtidige betydninger. Problemet er jo, at vi ellers kun kan studere betydningsforandring *post festum*, dvs. når en ny betydning er blevet adopteret af et sprogsamfund. Og potentiel betydningsudvikling er interessant for udviklingen af teorier om betydningsforandring.

sætte ngn stolen for døren – jm den Stuhl vor die Tür stellen

Dette idiompar skylder sin eksistens i sprogbrugen, at stolen tidligere var en vigtig genstand i retssymbolikken – på tysk hedder 'at eje' ikke tilfældigt *besitzen*. Fik man sat sin stol uden for døren, så var det et tegn på, at man var udelukket fra noget (Röhrig 1991). Hvis vi ser på moderne dansk sprogbrug, så bruges idiomet om situationer, hvor nogen sættes under pres eller ligefrem bliver stillet over for et ultimatum. Den tyske idiom-usus minder ganske vist om den danske. Men på tysk *stellt man jm den Stuhl vor die Tür*, når man fyrer dem, slår op med dem eller på anden måde ikke vil have noget med dem at gøre.

Den mest sandsynlige forklaring på forskellen mellem de to sprog på dette punkt er formentlig, at dansk igen har været mest innovativt og udviklet en afsvækket betydning. For mens det tyske idiom stort set ser ud til at være direkte afledt af den oprindelige retspraksis, som netop handlede om afvisning og udelukkelse, så er det danske blevet mindre endegyldigt. Stiller man på dansk nogen stolen for døren, så er der jo ikke noget, som er afgjort endnu: Offeret har stadig handlemuligheder, selv om de er blevet indsnævrede. På tysk har man ingen alternativer. Hvis man fx har fået stillet stolen for døren af sin kæreste, så er man fyret. Det er en subtil brugsforskel, som også skaber kontrastive problemer i praksis. Fx er oversætteren af Susanne Brøgers *Jadekatten* (1997/2001) til tysk kommet galt af sted.

holde ørerne stive – die Ohren steif halten

I Gyldendals dansk-tyske ordbog får man at vide, at *holde ørerne stive* svarer til *die Ohren steif halten* på dansk (Bork et al. 1999). Punktum. Hvad siger ODS om *holde ørerne stive*? I bindet med øre-idiomerne fra 1954 får man definitio-

¹² Idiomet er dog langtfra altid metaforer, som det ellers ofte antages.

nen i en vanskelig, farlig, kritisk situation (naar det rigtig gælder) holde sig standhaftig, rolig, fattet, stiv (...) uden at lade sig anfægte ell. gå på (af fare, prøvelse o.l.); ofte som opmuntrende formaning. Den lange forklaring er ikke kun en et udslag af ODS' generelle episke form. Det er også den før omtalte idiomatiske referenssvagthed, der slår igennem, og får betydningsbeskrivelsen til at blive mere impressionistisk, end moderne leksikografer normalt bryder sig om. ODS' betydning, som altså ikke er så gammel endda, er helt fremmed for mig og vel også for de fleste andre yngre sprogbrugere. Samtidig er den særdeles svær at finde på internettet, som jo også hovedsageligt består af moderne tekster.

I Dudens fraseologiske ordbog (Duden 2002) forsøges forholdet mellem idiomets overflade- og dybdesemantik motiveret: "efter iagttagelsen, at et dyr, som ikke lader ørene hænge, er vågen og glad" (min oversættelse). Selv om det danske idiom altså har fjernet sig fra den tyske betydning, så er det interessant, at Dudens motivationsforsøg stadig passer delvist på den betydning, vi har i dansk i dag.

Der ser altså ud til på 50 år at være sket en betydningsændring i dansk, som jeg går ud fra, at de fleste kan nikke genkendende til: Igen ser vi, at dansk er innovativt. Og pga. denne danske betydningsændring, som gør, at *lytte*-aspektet nu ser ud til at være det eneste brugte, mens *standhaftigheds*-aspektet er forsvundet eller i hvert fald blevet stærkt markeret, er der opstået en situation, hvor de to idiomere reelt er falske venner, selv om der stadig er tale om relativt nært beslægtede betydninger. Kommunikativt så meget desto farligere, kan man sige.

Eksemplet viser, at betydningsændringer ikke nødvendigvis sker pludseligt, men ofte gradvist. Der er ikke tale om et spring, men om en glidende bevægelse. I sociolingvistikken taler man om *age grading*, et begreb som indikerer, at generationsspecifikke forskelle i sprogbrug til at begynde med lever side om side med hinanden. Når generationer dør ud, gør deres særegne sprogbrug det også (jf. Aitchison 2001).

holde ngn stangen – jm die Stange halten

Et særligt kontrastivt problem er det, når tilsyneladende idiompar udgør semantiske antonymer. Et eksempel på kontrastiv antonymi er *holde ngn stangen – jm die Stange halten*. Det danske idiom betyder som bekendt 'holde ngn væk' eller 'effektivt forsvare sig mod ngn', mens det tyske har den modsatte betydning, nemlig 'hjælpe ngn'. I tyske historiske ordbøger forklarer man idiomet med, at en sekundant eller dommeren i en duel holdt en stang hen mod den person, som gav op, som tegn på at han ikke længere var i fare. Ifølge Röhrig (1991:1526) udviklede der sig i tysk i midten af det 17. årh. en betydning, som faktisk svarer meget godt til den danske – sandsynligvis fordi man ikke længere har kunnet

motivere bemeldte stang (bjørnetjeneste-syndromet). Om det er den betydningsudvikling, der har ført til den danske brug af idiomet, er ikke helt klart. I ODS får vi at vide, at det danske idiom vistnok relaterer sig til, at soldaterne i første geled i en slagorden skulle holde fjenden på afstand vha. deres spyd – det kan være etymologens forsøg på at forklare et pludseligt komplet uforståeligt pendulagtigt betydningskift, som vi efterhånden har set flere eksempler på. For at gøre det hele endnu mere forvirrende har *støtte*-betydningen ifølge ODS også været i brug på dansk. Men i moderne sprogbrug har idiomet altså foreløbig stabiliseret sig på de to sprog med hver sin betydning.

Den udtale, vi har på dansk, nemlig ofte uden *stød*, er givetvis en indikator for, at man i dag afkoder ikonografien anderledes, nemlig som et dyr, der med sine horn holder nogen ud fra kroppen. Uden den kulturhistoriske kontekst er dét en mere umiddelbart forståelig metafor.

have grød i hovedet – Grütze im Kopf haben

At *have grød i hovedet* er som bekendt ikke nogen god egenskab, hverken for en selv eller ens omgivelser. Men *Grütze im Kopf haben* kan faktisk være ønskværdigt i tysk, jf.:

sie ist ein total unemanzipierter Tuschkasten, tut den Mund kaum auf und hat wenig Grütze im Kopf (Google)

Men samtidig er den modsatte betydning i omløb i moderne tysk, hvilket jo umiddelbart virker uforståeligt:

Bevor ihr euch über die Türsteher aufregt, kann der Laden nichts, zum anderen stehen vor der Tür total verkorkste Kindergärtner, denen man ansieht, dass da außer ein paar Muskeln im Arm nur **Grütze im Kopf** ist (Google)

Men problemet er et fremragende eksempel på Saussures ide om tegnets arbitraritet: at *have grød i hovedet* er i første omgang bare en form, som er leksikaliseret i et sprog. Hver ny sprogbruger, der støder på denne form, fortolker den på ny – selvfølgelig mere eller mere påvirket af andre sprogbrugere. Men der er ikke nogen tvingende grund til, at formen nødvendigvis skal fortolkes som noget negativt. Selvfølgelig: Opfatter man *grød* helt konkret, er det naturligvis et kedeligt fremmedlegeme at gå rundt med under sin hjerneskal. Men er det først en metafor for *hjernemasse*, hvad der jo ikke er helt uoplagt, eftersom hjernemasse og grød har en del semantiske træk til fælles, så er det pludselig ikke så underligt at acceptere en tolkning af *grød i hovedet* som noget positivt.

ved det grønne bord – am grünen Tisch

Selv om kildegrundlaget er svagt, når det gælder om at kortlægge kontrastiv betydningsudvikling i forbindelse med idiom, så kan man i mange tilfælde alligevel godt deducere sig frem til en sandsynlig forandringsmodel, også selv om både ækvivalens- og diakronistrukturen er meget komplekse. Lad os her til sidst se på sådan et komplekst eksempel; vi er nået til *det grønne bord*.

Ifølge *NO* kan idiomet både relatere sig til et *eksamensbord* og et *spillebord*, og – kan man tilføje – det kan metonymisk også betegne situationen, selvsamme borde indgår i, dvs. *eksamen* og *hasardspil*. På tysk har det konvergente idiom *am grünen Tisch* ifølge *DUW* en helt anden betydning, nemlig 'teoretisk', 'bureaukratisk' eller 'uden kendskab til de faktiske forhold'. Ud fra betydningsbeskrivelserne i de to ordbøger ser det ud til, at (*ved*) *det grønne bord* og *am grünen Tisch* altså trods en parallel komponentstruktur har fuldstændigt forskellige funktioner på dansk og tysk.

Men ser vi diakront på *det grønne bord*, ser tingene pludselig anderledes ud: I *ODS* får man hele 3 betydninger: Den 3. betydning i *ODS*, som altså ikke nævnes i *NO*, er et *forhandlingsbord*, og står i metonymisk forbindelse med *embedsmandsstanden*. Man kan se et eksempel på den betydning i et brev fra Edvard Collin til H.C. Andersen fra 1864, hvor han skriver: "Med udgangen af året slutter jeg min embedskarriere og forlader det grønne bord, ved hvilket jeg har siddet i over 33 år".¹³ På tysk ser der ud til at have været to betydninger af *der grüne Tisch*, nemlig *forhandlings-* og *spillebordet* og tilhørende situationer, i hvert fald hvis vi skal tro Grimm et al. (1854-1954).

Hvis vi holder os til ordbøgernes oplysninger, så er der altså sket en reduktion i antallet af betydninger: På både dansk og tysk skulle *spillebords*betydningen altså findes, mens *eksamens*betydningen er et dansk særtræk, der ikke ser ud til at have eksisteret på tysk nogensinde. I stedet for har den tyske *forhandlingsbords*betydning udviklet sig yderligere via en semantisk generalisering, så betydning 2 nu skulle være 'teoretisk' eller 'bureaukratisk', hvad der jo stadigvæk etablerer forbindelsen til den oprindelige betydning. Men faktisk er det en forsimplet og måske endda ligefrem forkert beskrivelse. For undersøger man empirien, fx på Google, så kommer der et noget andet billede frem. Jeg har lavet en stikprøve på 100 belæg, hvad der burde være nok til at spore nogle tendenser. Bl.a. viser materialet, at *det grønne bords* prototypiske betydning klart er *eksamens*betydningen:

(ved) det grønne bord – am grünen Tisch

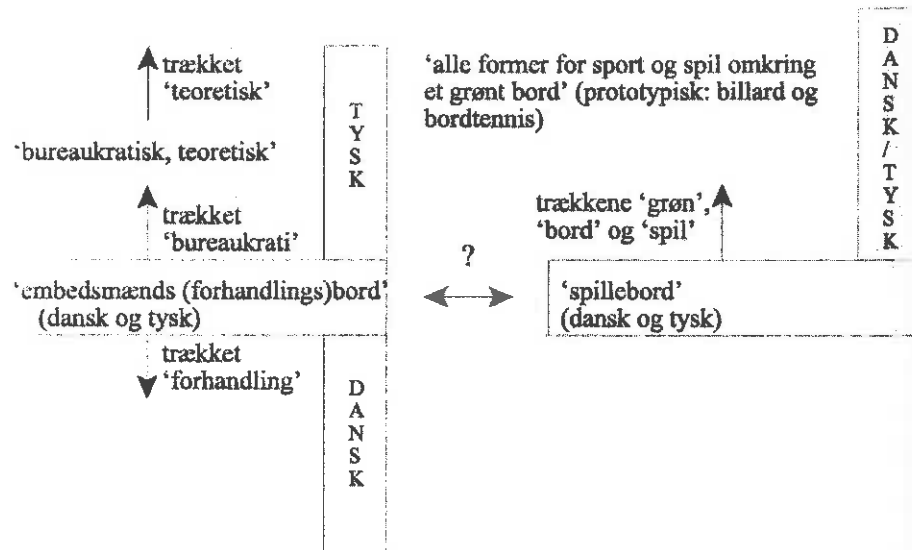
Betydning:	Dansk:	Tysk:
a) 'eksamen':	81 %	0 %
b) 'afgjort teknisk-juridisk efter en (sports)kamp':	0 %	60 %
c) 'teoretisk, bureaukratisk':	0 %	25 %
d) billard:	4 %	3 %
e) bordtennis:	3 %	1 %
f) andet (proprium, litteralt, 'ansættelse' m.m.):	12 %	11 %

Over 4/5 af samtlige belæg har denne betydning. *Spillebords*-betydningen, som *NO* beskriver helt sideordnet hermed, hører derimod til periferien. Faktisk er *eksamens*betydningen så dominerende i dansk, at alle andre betydninger kommer til at ligge i periferien. Den oprindelige *spillebords*betydning ser ud til at have fået stærk konkurrence fra andre fritidsaktiviteter som *billard* og *bordtennis*, som hver især er hyppigere end den betydning, *NO* nævner. Alt efter teoretisk udgangspunkt kan man beskrive udviklingen som en semantisk generalisering eller som en opsplitting.

Det komplekse forhold demonstrerer et centralt problem: Så snart man konfronterer to sprog med hinanden, der udvikler hver sin polysemistruktur, så bliver der matematisk set ufatteligt mange muligheder for, at de respektive betydningsstrukturer bevæger sig i forskellig retning – især hvis der ikke er tale om nogen nævneværdig gensidig påvirkning, sådan som situationen har været det de seneste 50-75 år mellem dansk og tysk.

Man kan illustrere de forskellige betydningsudviklinger med en model som denne:

¹³ www.andersen.sdu.dk/tidstavl/1864.html.

Modellens logik er, at for at en ny betydning skal kunne udvikle sig fra en eksisterende, så må de pågældende betydninger have et eller flere semantiske træk til fælles. Fx kan embedsmændsbordet bl.a. associeres med 'forhandling'. Det er det træk, der kunne være udgangspunktet for udviklingen af den betydning, som er så dominerende i dansk i dag, nemlig *eksamens*situationen. I tysk er det et andet træk ved embedsmændsinstitutionen, som har ført til den moderne brug af ordet, nemlig det bureaukratiske, som jo også kan siges at have en *teoretisk* side – jf. fx et ord som *skrivebordsgeneral*, som netop kun er teoretisk aktiv. På tysk er der så sket en yderligere udvikling, idet trækkeset 'teoretisk' har udviklet en specialiseret betydning, nemlig den *sports*betydning, som drejer sig om, at en kamp afgøres, ikke ved selve dysten, men bagefter, på baggrund af en rent teknisk-juridisk vurdering.

Det, som er interessant ved modellen, er, at idiomers betydningsudvikling tilsyneladende kan tage udgangspunkt i både ikonografien og i den konventionelle betydning. Det kan man se ved den 2. grundbetydning, hvor udviklingen fra det oprindelige 'hasardbord' til 'bordtennis-' og 'billardbord' på den ene side er motiveret af, at de ligesom hasardborde er grønne borde, et træk fra ikonografien, og at de er beregnet til *spil*, et træk fra den konventionelle betydning. Det viser, at begge semantiske lag er psykologisk relevante.

Konklusioner

De eksempler, jeg har demonstreret, er kun en lille del af et stort materiale af problematiske idiompar på dansk og tysk, der pga. af sproglig forandring ikke længere har samme lingvistiske egenskaber. Sammenfattende kan man sige, at idiommer kan betragtes som en særligt kritisk kategori pga. deres typisk komplekse semantiske og leksikalske struktur og særlige modalitet. Et så komplekst tegn som et idiom, der i forvejen er referenssvagt, er et oplagt udgangspunkt for forandringer, fordi der ganske enkelt er så mange elementer i et idiom, som kan ændres, både på indholds- og formsiden.

Jeg har set på en række dansk-tyske idiompar, som tilsyneladende har samme oprindelse, men som af den ene eller anden grund ikke længere er eller i nogle tilfælde måske aldrig har været ækvivalenter, selv om deres overflade forhold lægger op til sådan en tolkning. Medmindre altså der er tale om idiomatisk polygenese, hvad der nok forekommer, men på den anden side næppe er særligt hyppigt, så er manglende idiomækvivalens et næsten sikkert tegn på sproglig forandring, og derfor på en måde en mere tydelig indikator end tilsvarende betydningsforandringer monolingvalt, hvor vi ikke altid er opmærksomme på de kontinuerlige skift.

Er der et mønster i de her kontrastive idiompar? Er det fx sådan, at dansk og tysk idiomatik semantisk og funktionelt er på vej væk fra hinanden? Kan man tale om et slags idiomatisk "big bang"? Materialet tillader ingen klare konklusioner på det spørgsmål. Man kan kun komme med nogle antagelser: Hvis vi ser rent statistisk på det, så er det faktisk den mest sandsynlige udvikling – og det gælder i øvrigt også for den ikke-idiomatiske del af ordforrådet. For ud over at vi kan konstatere, at de semantiske, pragmatiske og syntaktiske forandringer rent faktisk finder sted, så er der også statistisk ufatteligt mange tænkelige måder, de kan ske på. Sprogforandring som fænomen i sig selv må man derfor betragte som en slags centrifugalkraft, der pr. default splitter sprogpar ad, medmindre der er andre faktorer, der trækker i den anden retning. Fx er der noget, som tyder på, at dansk og engelsk leksikalsk og måske også syntaktisk nærmer sig hinanden: Tidligere falske venner er i hvert fald hos yngre danskere i nogle tilfælde blevet til "falske fjender". Men det skyldes massiv kulturel og dermed også sproglig indflydelse, som er meget svær at få øje på i forholdet tysk-dansk i dag. Det eneste, man næsten kunne forvente, var, at indflydelsen fra engelsk påvirkede dansk og tysk parallelt, sådan at de to sprog i nogen grad *indirekte* nærmede sig hinanden. Og det sker selvfølgelig også på nogle områder. Men netop dansk-tysk idiomatik ser ud til at være relativt upåvirket af angelsaksisk indflydelse.

Jeg har fundet et enkelt eksempel på moderne dansk-tysk idiomatisk "parallelimport" fra engelsk, nemlig det aktuelle oversættelseslån *den rygende pistol*, som man med god ret lige så vel kan kalde et bevinget ord, fordi citat-karakteren (i hvert fald foreløbig) er eksplicit; tysk indlånte *die rauchende Pistole* samtidig med dansk. Men generelt ser nyere idiomer i dansk som *ngt sparker røv, stå på bar bakke, der er kø ved håndvasken* og *være fremme i bussen* ikke ud til at være på vej i tysk. Heller ikke den snes idiomer, Jarvad (1999) har registreret, er idiomer, som generelt går igen i tysk. I Jarvads omfattende lister finder man:

skyde med spredehagl, være dum som en dør, en hård banan, stå model til ngt, have sommerfugle i maven, tage røven på ngn, et gyldent håndtryk, en sort plet, gå ned med flaget, have skeletter i skabet, ngt koster det hvide ud af øjnene, knytte sylten, gå op i sømmene, krumme tæer, bred ymer, være en flue på væggen, en praktisk gris, give ngn fingeren

Af disse genfinder man faktisk kun to i tysk, nemlig *eine Fliege an der Wand sein* – en oversættelsesanglicisme, og desuden *Schmetterlinge im Bauch haben*, som dog ikke ækvivalerer. Ikke engang et idiom som *krumme tæer*, som næsten kan forekomme at måtte være universelt, finder man i tysk. Og *im den Finger zeigen* ser ud til at være blokeret af, at man på tysk har et kompositum *der Stinkefinger*, som har samme funktion.

Så ud fra det billede, jeg her har tegnet, kan man godt opstille en tese, der går ud på, at dansk-tysk idiomatik er på vej væk fra hinanden. Men det skal muligvis ses i sammenhæng med en generel frastødning mellem de to sprog.

Metodiske perspektiver

De metoder, jeg har brugt til at analysere idiomækvivalensproblemer mellem dansk og tysk med, er temmelig primitive. Historiske ordbøger og moderne tekstdatabaser er et rimeligt udgangspunkt, men der er mange missing links og også usikkerhed mht. ordbogsoplysningernes adækvathed. Der er desuden problemer med præcisionen i beskrivelsen: Man kan analysere nogle formentlige forandringslinjer, nogle tendenser, og man kan konstatere, når en bestemt tilstand er ophørt. Men vi mangler større sikkerhed og frem for alt at kunne sætte tidspunkter på de forandringer, der sker i forholdet mellem dansk og tysk idiomatik. Problemerne skyldes grundlæggende, at vi mangler gode diakrone korpora. Havde vi et egentligt diakront korpus over hhv. dansk og tysk, så ville den moderne kontrastive diakroni for alvor kunne skabe resultater. Man ville også kunne afprøve, om de diakrone modeller, jeg har skitseret over dansk-

tyske idiomækvivalenser, afspejles af den historiske empiri. Man ville oven i købet mere nøjagtigt kunne finde ud af, hvornår de enkelte betydningsskift finder sted, i stedet for som nu hvor man kan deducere sig frem til, at de må have fundet sted. Vi mangler både diakrone korpora fra før og samtidig med ODS, hvis vi skal kunne finde ud af, hvornår eksamensbetydningen af *det grønne bord* kommer ind i dansk, og *efter*, hvis vi skal fastslå, hvornår man på tysk får den særlige *sports*-betydning, jeg beskrev i modellen, og som de tyske ordbøger altså ikke tager højde for, selv om den er langt den mest udbredte. Hermed være bolden givet videre til datalingvisterne.

Litteratur og kilder

- Aitchison, Jean (2001/1991): *Language Change. Progress or Decay?* Cambridge: Cambridge University Press.
- Andersen, Stig Toftgaard (1987): Idiomatik. I: *Årsberetning 1985-86*. København: Selskab for Nordisk Filologi. S. 23-31.
- Andersen, Stig Toftgaard (2001/1998): *Talemåder i dansk*. Ordbog over idiomer. København: Gyldendal (Munksgaard).
- Andersson, Henrik (1999): To nye danske idiomordbøger. I: *LexicoNordica* 6. S. 133-150.
- Becker-Christensen, Christian et al. (2001): *Politikens Nudansk Ordbog med etymologi*. København: Politikens Forlag.
- Bergstrøm-Nielsen, Henrik/Lange, Henrik/Larsen, Henry Verner et al. (1996): *Dansk-tysk ordbog*. København: Munksgaard.
- Bork, Egon/Fleicher, Holm/Mogenssen, Jens Erik/Molly, Helmuth/Møller, Elisabeth (1999): *Dansk-Tysk Ordbog* (11. udg.). København: Gyldendal.
- Brøgger, Susanne (1997): *Jadekatten*. København: Gyldendal.
- Brøgger, Susanne (2001): *Die Jadekatze. Eine Familiensaga*. Oversat af Gisela Kosubek. Berlin: Aufbau Taschenbuchverlag.
- Burger, Harald (m. H. Jacksche) (1973): *Idiomatik des Deutschen*. Tübingen: Niemeyer.
- Burger, Harald (1998): *Phraseologie. Eine Einführung am Beispiel des Deutschen*. Berlin: Erich Schmidt Verlag.
- Burger, Harald/Linke, Angelika/Sialm, Ambros (1982): *Handbuch der Phraseologie*. Berlin/New York: de Gruyter.
- Burger, Harald/Linke, Angelika (1985): *Historische Phraseologie*. I: W. Besch/O. Reichmann/S. Sonderegger (udg.): *Sprachgeschichte. Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihrer Erforschung*. 2. halvbind. S. 2018-2026. Berlin/New York: de Gruyter.

Busse, Dietrich (red.) (1991): *Diachrone Semantik und Pragmatik*. Tübingen: Niemeyer.

Dahlerup, Vilhelm et al. (1919-1956): *Ordbog over det Danske Sprog*. København: Gyldendal og DSL.

Duden (2002): *Redewendungen. Wörterbuch der deutschen Idiomatik*. Mannheim: Dudenverlag.

DUW = Klosa et al.

Eckert, Rainer/Günther, Kurt (1992): *Die Phraseologie der russischen Sprache*. Leipzig: Langenscheidt, Verlag Enzyklopädie.

Farø, Ken (2000): *Dansk-tysk idiomatik. En empirisk baseret konfrontation af det moderne danske og tyske idiominventar* (specialeafhandling). 96 s. + 122 s. bilagsdel. København: Københavns Universitet.

Farø, Ken (2003): Vom geschossenen Papegei und anderen Schwierigkeiten. Phraseologische falsche Freunde im Dänischen und Deutschen. I: *Deutsch als Fremdsprache* (under udg.).

Farø, Ken (2004): Idiomere på nettet. Den Danske Idiomordbog og fraseografi. (Center for Leksikografi). Review article. I: *Hermes* 32, 201-235.

Fleischer, Wolfgang (1982): *Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache*. Leipzig: Bibliographisches Institut.

Glück, Helmut (2000): *Metzler Lexikon Sprache*. Stuttgart: Metzler.

Google (internet-søgemaskine: www.google.com).

Grimm, Jacob/Grimm, Wilhelm et al. (1854-1954): *Deutsches Wörterbuch*. Leipzig: Verlag S. Hirzel.

Høeg, Peter (1992/1994): *Frøken Smillas fornemmelse for sne*. København: Gyldendal.

Høeg, Peter (1996/2001): *Fräulein Smillas Gespür für Schnee*. Oversat af Monika Wesemann. Frankfurt am Main: Rowolt Taschenbuch Verlag.

Ingo, Rune (1999/1990): *Från källspråk till målspråk. Introduktion i översättningsvetenskap*. Lund: Studentlitteratur.

Janda, Michael (1997): *Über Stock und Stein. Die indogermanischen Variationen eines universalen Phraseologismus*. Dettelbach: Röhl.

Jarvad, Pia (1999): *Nye ord*. København: Gyldendal.

Karker, Allan (1999): Christian Michelsen: Idiomordbog. 1000 talemåder. Allan Røder: Danske talemåder. Stig Toftgaard Andersen: Talemåder i dansk. Ordbog over idiomere. I: *Danske Studier* 94. S. 198-203.

Karker, Allan (2000): Når synsvinklerne kortslutter. Om ubetænksomhed i det sproglige udtryk. I: *Nyt fra Sprognet* 2000/3.

Keller, Rudi (1991): Erklärungsadäquatheit in Sprachtheorie und Sprachwandel. I: D. Busse (red.). S. 117-138.

Keller, Rudi (1990/1994): *Sprachwandel*. Tübingen/Basel: Francke Verlag.

Klosa, Anette/Kunkel-Ratzum, Kathrin/Scholze-Stubenrecht, Werner/Wermke, Matthias (udg.) (2001): *Duden Deutsches Universalwörterbuch*. Mannheim: Dudenverlag.

Linke, Angelika/Nussbaumer, Markus/Portmann, Paul (1996): Historiolinguistik. I: (samme): *Studienbuch Linguistik*. S. 365-399. Tübingen: Niemeyer.

NO = Becker-Christensen et al.

ODS = Dahlerup et al.

Politiken 22.03.03.

Røder, Allan (1998): *Danske talemåder*. København: Gad.

Röhrig, Lutz (1991/2001): *Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten*. Freiburg etc.: Herder Spektrum.

Saussure, Ferdinand de (1916/1995): *Course in General Linguistics*. London: Duckworth.

Schwarze, Christoph/Wunderlich, Dieter (red.) (1985): *Handbuch der Lexikologie*. Königstein/Ts: Athenäum.

Vrang, Vibeke (hovedred.)/Lund, Lena/Bergenholtz, Henning/Almind, Richard (2003): *Den Danske Idiomordbog*. Aarhus: Center for Leksikografi.

www.andersen.sdu.dk/tidstav/1864.html